

PREKO OGRADE OD BODLJIKAVE ŽICE*

Dragutin Brandajs je rođen 1912. u selu Čalma, Sremska Mitrovica, od oca Sigmunda i majke Berte, rođene Bencl. Imao je braću Julijusa i Rajka i sestre Evgeniju, Roziku i Lauru koji su zajedno sa roditeljima stradali u holokaustu. Posle rata bio je službenik i direktor jugoslovenskih banaka, direktor firme »Geneks«, a potom Combik Ges. m. b. H. u Beču do svog penzionisanja 1978. Ima sina Branka iz braka sa Bosiljkom Cvetić.

U Podgoricu stižu putnici iz Beograda i od njih čujem da Jevreji nose žute trake i da rade na raskrčivanju ruševina. Mene ipak sve vuče mojima u Zemun jer neću da ih izneverim; šta se desi njima neka se dogodi i meni. Prijatelji su mi izvadili propusnicu za putovanje i tako sam 9. maja 1941. stigao u Zemun.

Moji roditelji i supruga me grde što sam se vratio, a ja ih tešim: „Radiću kao i drugi, ništa mi neće faliti.“ Posle dva dana registrujem se kod nemačke policije koja mi odmah dodeljuje posao: sa grupom Jevreja čistim zapašene klozete u nemačkoj kasarni. Stanje se kasnije

---

* Svedočenje pripremljeno na osnovu intervjua koji je Jaša Almulji, nekadašnji predsednik Jevrejske opštine u Beogradu, obavio sa Dragutinom Brandajšom za US Holocaust Memorial Museum u Vašingtonu.

popravlja jer sam određen na rad u bivšu Konjičku školu gde čistim konjušnice i timarim konje. Tešim se da će sve to uskoro proći, a imam to zadovoljstvo da se svakog dana viđam sa svojima.

Krajem decembra 1941, ustaška policija u Zemunu me privremeno oslobađa od nošenja žute trake pošto sam oženjen nejevrejkom Ninom čiji je očuh Ličanin, a majka Ruskinja. Ali noću između 28. i 29. jula 1942, ustaše odvođe zemunske Jevreje u Jasenovac, a među njima i moje stare roditelje zbog kojih sam se vratio u Zemun. Te noći osećam se nesigurno i spavam kod prijatelja. Posle nekoliko dana počeli su hapšiti i Jevreje koji su bili u braku sa pravoslavicima, ali nisu dirali one u braku sa katolicima.

Pod nogama mi je gorelo, osećao sam se kao miš koga vijaju, pa beži iz ugla u ugao prostorije. Ljude koji su mi pružali utočište uhvatio je strah, jer je najavljen dolazak pokretnog ustaškog prekog suda u Zemun, pa tu nisam više mogao ostati. Plan da otputujem u unutrašnjost Hrvatske sa falsifikovanom legitimacijom izjalovio se, a javljeno mi je da me traži policija. Jedini otvoren put vodio je u Srbiju.

Tih dana su se mnogi mladi ljudi u Zemunu javili za rad u Borskom rudniku, kod nemačke organizacije TOT da bi se sklonili od odođenja u vojsku, ili drugih neprilika. Supruga Nina me uz pomoć sustanarke Mare Bulić prijavljuje za rad i uspeva da za mene dobije propusnicu za prelazak u Beograd, a u Beogradu i dozvolu za odlazak u Bor. To sve nije bilo jednostavno pošto nisam želeo da putujem zajedničkim transportom sa drugim radnicima jer bi me Zemunci mogli prepoznati. Trebalo je dobiti dozvolu da putujem sam.

U Beogradu nisam hteo da se zadržavam jer me je put vodio u Zaječar kod izvesnog Veljka Perovića koji je ranije svraćao kod moje sestre i šuraka. Međutim, voz je polazio tek sutradan izjutra, pa sam krenuo da potražim gde ću prenoćiti. Da mi tzbina nije bila uhapšena, mogao sam kod njih prespavati. Otišao sam kod Dragog Grahovca, pašenoga moga brata od strica, a kad su me oni videli, veoma su se uplašili. Pitao sam da li bih mogao prenoćiti samo jednu noć, ali su odgovorili da nema mesta. Potpuno sam ih razumeo, bilo je to krajnje opasno jer je skrivanje Jevreja tada kažnjavano smrću. Tako se moja situacija pogoršavala jer je padao mrak, a ja još nisam uspeo da se smestim. Uto na ulici sretnem jednog dobrog poznanika iz Zemuna koji se mnogo obradovao što sam živ, ali se začudio kako sam se usudio da pređem u Srbiju. Zamolio sam ga da prenoćim kod njega, na šta je on rekao: „Znaš, nas je veoma mnogo, a svake noći Nemci blokiraju poneki deo grada i vrše pretrese. Moraš me razumeti.“ Već je bilo pola osam uveče, a samo do

osam je dozvoljeno slobodno kretanje. Tada sam otišao do najbližeg poznanika Duška Stefanovića (sada je profesor Ekonomskog fakulteta u penziji) koji je pre rata bio činovnik u inspektoratu Hipotekarne banke. Bili smo prijatelji iz mladih dana, veslali smo zajedno u zemunskom klubu „Galeb“ i išli na skijanje na Taru, Kopaonik, Avalu i Košutnjak, i to među prvim skijašima u Srbiji počev od 1932. godine. „Duško, ja nemam kud i moram kod tebe prenoćiti.“ Tu noć sam proveo kod njega i izjutra otputovao.

Uveče sam stigao u Zaječar, a sutradan ujutro sam našao Veljka Perovića, poznanika moje sestre i šuraka, ali se on nije obradovao ovom susretu. Ostavio me je na ulici, a ja u Zaječaru nisam nikog poznavao. Opet sam se vratio Peroviću i objasnio mu da ne mogu raditi u Boru jer tamo ima mnogo zemunskih Nemaca koji me mogu prepoznati, a ima i drugih koji me možda neće prijaviti, ali će nekom ispričati da su me videli i to će saznati oni koji to jedva čekaju, pa je onda sve gotovo. Nekoliko puta sam dolazio Peroviću i desilo se da je jednog dana bio prisutan i jedan činovnik Saveza zemljoradničkih zadruga. On mi je rekao da je njima potreban činovnik za zadrugu u Negotinu, ali da moram u Beogradu izvaditi legitimaciju kao izbeglica jer sam mu se predstavio kao izbeglica Srbin iz Srema. Meni je posao odgovarao, ali teško je bilo vratiti se u Beograd pošto sam od isprava imao samo odobrenje za putovanje u Bor i falsifikovanu legitimaciju na ime Danila Krsnika, izvađenu u Zemunskoj opštini, a ta legitimacija je važila jedino u Hrvatskoj. Međutim, nije bilo drugog rešenja, pa sam se vratio u Beograd, ali izbegličku legitimaciju nisam uspeo da izvadim pošto je trebalo da dovedem dva svedoka. Opet sam noćio kod prijatelja Duška Stefanovića i sastao se sa Ninom koja je bila očajna jer nismo našli izlaz iz neprilika.

Ponovo sam otputovao u Zaječar zajedno sa Ninom jer je ona čula da nam neki Rus može naći posao, ali ni od toga nije ispalo ništa. Opet sam se obratio Veljku Peroviću i on me je poslao kod nekog Majcena iz Maribora, koji je bio blagajnik nemačke firme Karl Kuč. On me je zaposlio u selu Metovnici, na pola puta između Bora i Zaječara i tu sam radio kao evidentičar pri utovaru peska u vagone. Sredinom novembra 1942. stiže u selo i moja supruga Nina koja je u Zemunskoj opštini takođe nabavila lažnu legitimaciju, pa joj u Metovničkoj opštini izdaju isprave na ime Nina Krsnik. Iz sela uglavnom nismo izlazili i možda bismo tu relativno mirno proživeli do oslobođenja da me nemačka firma nije 1. maja 1943, premestila na rad u svoj magacin, udaljen četiri kilometra od Bora. Morao sam prihvatiti premeštaj, ali sam nastavio da spavam u Metovnici. U Bor nikako nisam hteo da idem, nego sam svakog dana putovao na posao.

U magacinu je bilo zaposleno oko dvadesetak radnika iz raznih krajeva Srbije. Kad sam se zbližio sa njima, rekao sam im da ne treba da pozdravljaju Nemce hitlerovskim dizanjem ruke pošto su to neki činili. Tumačio sam im razne članke iz novina, a radio-vesti sam saznavao od dvojice omladinaca koji su radili sa mnom. To su bili Stojanović, maturant iz Zaječara koji je streljan u Nišu u oktobru 1943, i Šaljić iz Negotina, poreklom iz Crne Gore, koji je docnije pobegao u partizane i posle rata postao novinar.

Izgleda da je Gestapo pratio moj rad jer su 1. oktobra 1943. u 18 časova, kada sam se spremao da krenem, u magacin ušli jedan nemački oficir i jedan vojnik, uperili oružje u mene i rekli da sam uhapšen. Oficir mi je uzeo isprave i počeo vikati: „Kako ste se usudili da prigrabite dokumenta jednog hrvatskog vojnika?!“ Bile su to isprave moga kolege iz Jugoslovenske udružene banke u Beogradu, Hrvata Dominika Krsnika koji je bio mobilisan u domobransku vojsku. Ja sam promenio ime Dominik u Danilo da bi izgledalo kao srpsko, a čak sam nabavio i njegovu krštenicu. Kada mi je nemački oficir rekao da ću već zbog lažne legitimacije „dobiti metak“, bio sam uveren da je sve gotovo. Misli u takvim situacijama lete strašno brzo i mozak radi kao mašina. Ispitivaće me, što znači da za mene nema spasa jer sam znao da su u Srbiji već streljani svi muškarci Jevreji. Staviće me na muke, a ako odmah pokušam da pobegnem, pucaće na mene i ubiće me, pa neće stići da me muče. Išao sam na dva koraka ispred oficira i vojnika, a do Bora ima četiri kilometra. Stigli smo do prvih zgrada Nove kolonije, a u susret su nam dolazili teški kamioni. Ona dvojica su se verovatno malo opustili, te ja potrcim udesno prema nekim novogradnjama. Mislio sam da će zapucati i biće sve gotovo, ali oni su samo pojurili za mnom vičući: „Halt, halt!“ („Stoj, stoj!“) Međutim, razmak između mene i mojih gonilaca se povećavao, pa sam pomislio da ću im možda umaći, pomešati se sa ostalim narodom i tako me neće naći.

Izbio sam na neku poljanu, a levo od mene je bilo fudbalsko igralište, na kojem je igrana neka utakmica, pa je bilo mnogo sveta. Razmak se povećava, goniodci pucaju iz puške i revolvera, ali meci padaju levo i desno od mene. Nastala je uzbuna, te je narod sa igrališta počeo bežati na sve strane. Levo od mene na nekoliko stotina metara, nalazio se bunker sa ruskim vojnicima „vlasovcima“ koji su takođe zapucali. Stigao sam do nekih baraka, Bor nisam poznavao, a iz njih su izlazili nemački vojnici. Neki se obraćaju meni, pitaju zašto se puca, a ja im na nemačkom odgovaram da gonimo jednog čoveka. Oni potrcāše za mnom, verovatno misleći da sam policijski agent. Oficir iza mene više

na nemačkom: „Držite ga, držite ga!“ Vojnici oko mene se začudiše i opet me zapitaše šta se to dešava. Ja im ponovo odgovaram da je jedan pobegao, pa svi i dalje trčimo, ali jedan nemački vojnik me ipak za svaki slučaj uhvati za rukav. Moji gonioци stalno viču da me treba zaustaviti. Hvataju me i drugi vojnici i sada čekamo da stignu ona dvojica. Bio sam obliven znojem, a oficir još oznojeniji i crven kao rak. Dreknuo je: „Das ist ein Jude“ („To je jedan Jevrejin“) koji je hteo da pobegne. Kad počеше pesnicama da udaraju po meni, pomislio sam da će me na licu mesta dotući, ali nisu.

Odveli su me u Gestapo, u ćeliju i posadili me na sečivo daske tako da mi noge ne dodiruju patos; ruke su mi bile vezane na leđima, a noge privezane za ruke. Najviše me je tukao oficir koji me je jurio, a ostali su pomagali. Postavili su stražu i u ćeliji i ispred nje. Te noći je dolazio oficir četiri puta da me tuče. Sutradan kad sam morao u klozet, držala su me dva vojnika jer nisam mogao da stojim na nogama.

Uhapšen sam u petak, a u nedelju su me vezanog odvezli u Zaječar, kako rekoše na moje „poslednje putovanje“. Odveden sam u logor za taoce i smešten u samicu u kojoj nije bilo slamarice. U utorak 5. oktobra 1943. počelo je saslušavanje. Po njihovom tvrdjenju, ja nisam bio ni Danilo Krsnik, ni Dragutin Brandajs, nego neki Ariš Taoresku, rumunski Jevrejin koga Gestapo već dugo traži zbog špijunaže. Oficir feldžandarmerije, koji je u privatnom životu bio trgovac kolonijalnom robom u Hamburgu, nije dozvolio svom pomoćniku Nemcu iz rumunskog Banata da me tuče. Ja sam priznao da sam Jevrejin i saopštio svoj pravi identitet, pa su me vratili u ćeliju u kojoj je vladala atmosfera ljudi osuđenih na smrt. Iz tog logora za taoce vodili su ljude na streljanje kad god bi se u tom kraju dogodilo nešto za šta je nemačka komanda propisala odmazdu. U logoru nije bilo maltretiranja pošto su svi zatvorenici bili predviđeni za odstrel. Bilo je vašiju i miševa, a hrana oskudna: jednom dnevno dobijani su neki čorbuljak i komad proje. Ja sam proju stavljao u usta, a zatim je bacao preko žice vučjacima da bi se privikli na mene. Računao sam da iz logora postoje samo dva izlaza – ili streljanje ili bekstvo. Tokom mog boravka u logoru, na streljanje su odvedene dve grupe. Kad god bi u hodniku čuli Nemce, svi u našoj sobi bi počeli da se krste kao pred rastanak od života.

Pobegao sam 21. decembra 1943, kad je najkraći dan u godini i rano se smrkava. Cela esesovska jedinica Nemaca iz Banata bila je na terenu, a u logoru su ostala samo trojica esesovca: jedan na jednom kraju hodnika, drugi na drugom i ključar. Ona dvojica stražara na hodniku otvorila su jednu ćeliju i razgovarala sa zatvorenikom, njihovim kažnjenim Nemcem, a ključar je sam pratio grupu iz moje sobe, najpre do

klozeta koji se nalazio pozadi, pa zatim oko zgrade do česme koja se nalazila ispred zatvorske zgrade. Ja sam krenuo sa grupom u klozet, ali sam tamo i ostao. Izašao sam tek kad je ključar otišao sa grupom zatvorenika do česme odakle se nije moglo videti moje bekstvo. Pošao sam pravo na bodljikavu žicu visoku pet metara, uspeo da se prebacim preko nje krvavih ruku i legao u jarak koji opkoljava logor. Reflektori na četiri strane upereni na zgradu bili su upaljeni. Puzao sam jarkom do spoljne žičane ograde koja je na jednom mestu bila privremeno otvorena jer je građen bunker. Tu sam ustao, prešao preko drumu i već se našao van grada jer je logor za taoce bio smešten u bivšoj artiljerijskoj kasarni na tadašnjoj periferiji Zaječara. Bio sam već odmakao kad su prilikom prebrojavanja zatvorenika otkrili moje bekstvo i počeli da ispaljuju svetleće rakete.

Posle osamdeset i dva dana provedena u logoru za taoce, uputio sam se u selo Zvezdan, udaljeno četiri kilometara od Zaječara, kod moga poznanika Čedomira Markovića, zemljoradnika. Njega sam upoznao u selu Metovnica, gde sam bio evidentičar za organizaciju TOT, a on kulučio na prevozu šljunka. Zvezdan je selo naseljeno Srbima poreklom sa Kosova. Na radu sam upoznao mnoge meštane i prijatelji se sa njima, pa su me pozivali o praznicima i ja sam išao kod njih. Često sam se viđao sa Čedomirom, njegovom ženom Stanom, dvojicom sinova i njegovim roditeljima koji su još uvek nosili staru kosovsku nošnju. Čeda je služio vojsku u Kraljevoj gardi, voleo je kralja i opredelio se za četnike koji su ga i mobilisali. Kada sam po mraku stigao do njega, rekao mi je: „Dobro je da si stigao pre nego što su postavljene seoske straže.“ Rano sutradan poslali smo dvojicu seljaka u Metovnicu po moju suprugu koja je pobjegla iz stana pre nego što je Gestapo došao po nju.

U to vreme su istočnu Srbiju držali dražinovci, pa je Čedomir morao da moj slučaj prijavi četničkom komandantu sela. Ovaj se izvinio, ali je rekao da mene i suprugu mora sprovesti u komandu brigade pošto oni koji nisu iz tih krajeva ne mogu boraviti u selu bez znanja više komande. Dva stražara su nas sprovela preko sela Lubnice do Gornje Bele Reke i tu su nas četnici pretresli. Pale su razne primedbe: da su moje cipele dobre, da nije istina da sam pobjegao iz logora nego da smo pripadali nekoj partizanskoj jedinici koja je razbijena... Prenoćili smo pod stražom i ujutro u pratnji četvorice stražara sprovedeni u selo Zagrađe u kome se nalazila četnička brigada.

Saslušavao me je komandant brigade kapetan Leonid Petrović, a ja sam pokušao da sve objasnim. Srećom, prepoznao me je zamenik komandanta, narednik Boža, bivši žandar koga sam znao sa skijanja na

Kopaoniku. Kapetan me je pustio da sa pratnjom odem po stvari u selo, dok je moja supruga morala da ostane kao zalog u sedištu brigade. U Zagrađe sam se vratio 31. decembra 1943 i hteo da ostanem kod seljaka, ali komandant mi je rekao da mora još proveriti ko sam, da li sam „nacionalan“. Mojoj supruzi je kao mesto boravka dodeljeno selo Leskovac, a ja sam uključen u jedinicu.

Sa jedinicom i sa puškom kretao sam se po zaječarskom kraju oko mesec dana; mnogo se pešačilo i danju i noću, osobito noću. Obilazili smo sela u okolini Zaječara i na periferiji, u bolnici smo preuzeli bolničku apoteku i sve lekove, pa su građani dolazili u jedinicu da traže lekove kojih u bolnici nije više bilo. Jedinica je tada brojala oko šezdeset do osamdeset ljudi.

Sukoba sa Nemcima nije bilo. Mislim da su Nemci u to doba tolerisali četnike, dok su pre toga, za vreme mog boravka u logoru za taoce, streljali i dražinovce. Nemci su ih u logoru kategorisali sa DM. Seljaci nisu vodili nikakve političke razgovore. Pevane su rodoljubive pesme kao na odsluženju vojnog roka, kao i neke nove na nove motive. Verovao sam da se glavni zadatak dražinovaca sastojao u tome da očuvaju Srbiju od prodora partizana i levičarskog pokreta. Nije mi poznato da li je u to vreme bilo partizana u tom kraju, a ukoliko ih je i bilo, onda su to bili pojedinci ili manje grupe bez velikog uticaja.

Za vreme mog boravka u četničkoj jedinici nestale su četiri osobe: jedan žandar za koga su rekli da je „gestapovac“, jedan Rus „vlasovac“ i dvojica bivših zatočenika iz Bora koji su bili uhvaćeni nekoliko dana pre mog dolaska. Ta dvojica su pobegla iz Bora: jedan je bio Hrvat i greškom je stigao do četnika umesto do partizana kuda je nameravao, a drugi je bio mađarski Jevrejin, jedan od onih šest hiljada mađarskih Jevreja koji su bili dovedeni na prisilan rad u Borski rudnik. Kad je četnička jedinica stigla u selo Marinovac pod planinom Tupižnicom, sazvan je zbor seljaka i pokazana su im ova dvojica uhvaćenih. Naređeno im je da pokažu kako se krste, pa se Hrvat prekrstio na katolički način, dok se Jevrejin nije uopšte prekrstio jer nije ništa ni razumeo, a očigledno nije ni znao srpski.

„Eto, vidite, to su partizani, ili se ne krste ili se krste, ali ne onako kako se mi krstimo“ - rekao je starešina. Iste noći su ih zaklali.

Sutradan sam otišao pravo kod komandanta Petrovića i zapitao ga zbog čega hoće da ubiju i mene kad nisam nikom ništa našao učinio, na šta mi je on rekao: „Ko ti kaže da ćemo te ubiti? Sa nama si sigurniji.“ Upitao sam: „A juče ona dvojica?“ Odgovorio je: „Njih je osudio vojni sud, hteli su da odu u partizane.“

Za pravoslavni Božić sam bio u selu Leskovcu kod supruge, a posle nekoliko dana sam dobio zapaljenje zglobova, verovatno zbog ravnih tabana koji su mi u staroj Jugoslovenskoj vojsci odredili sudbinu vojnog činovnika.

Počeo sam da se lečim, ali sam 14. februara morao ponovo da napustim selo. U njemu sam sreo konjičkog kapetana Momu Bogičevića, koga sam poznavao još iz Zemuna, i zamolio sam ga da kaže komandantu koju dobru reč o meni. Ja sam u jedinici sve vreme ćopao jer stalni marševi nisu godili mojim stopalima zbog čega je komandant Leonida naredio sanitetskom naredniku da me pregleda. Ovaj nije ništa pronašao, pa je komandant zaključio da zabušavam i da ćopanjem brukam celu jedinicu. Mislim da je to bilo početkom marta kad me je kapetan ponovo pozvao na razgovor i rekao: „Primio sam o tebi vrlo rdave podatke, ali pošto si pobegao od Nemaca neću te dirati“. Odstranio me je iz jedinice i dao mi pismenu preporuku za zaposlenje u jednom rudniku uglja. Ne znam da li je udaljavanje bilo odluka samog Petrovića, ili nekog drugog. Kapetan je inače veoma pazio na to da mu se u jedinicu ne uvuče kakvo nepoželjno lice. Posle rata sam saznao od dvojice seljaka, jednog iz Zagrađa i drugog iz sela Leskovca, da su imali zadatak da javljaju kapetanu sve što govorim, odnosno da li vršim kakvu propagandu. Bio je podozriv prema meni, verovatno pretpostavljajući da sam levičar. Nije imao nikakvog razloga za to jer pre rata nisam bio naklonjen komunistima. Sačuvao sam preporuku koju mi je dao. U njoj je pisalo: „Dragi g. Mile, donosilac ovog pisma Brandes poreklom je Jevrejin. On je do sada bio pod zaštitom naše organizacije. Nije primljen u vojsku zbog njegovog porekla. Ali mu se ukazuje zaštita. Više nema sredstava za život, te mu treba pružiti mogućnost zarade. Molim Vas, zaposlite ga u Vašem rudniku. On je sa ženom, poreklom Ruskinjom. Unapred zahvaljujem i pozdravljam. Vaš kap. L. M. Petrović. 8/IV.“

Preporuku nisam koristio jer je rudnik uglja bio u međuvremenu zatvoren. Određeno mi je da sa suprugom boravim u selu Leskovcu, pa sam radio kod seljaka za hranu i nešto nadoknade u kukuruznom brašnu. Izdavao sam se za izbeglicu pod imenom Danilo Branković, ali je komandant sela, deda Mita znao da sam Jevrejin, a verovatno je to i drugima rekao. Inače su me seljaci dobro primili, komšije su mi vazda nešto doturale, na primer kokoš ili jaja, a ja sam gajio jedno prase. Selo je bilo siromašno i imalo oko stotinu kuća. Samo su trojica mladića pobegla u partizane, a četnici su ranije ubili desetak seljaka zbog veze sa partizanima. Ni ja ni Nina nismo izlazili iz sela, pošto nismo imali nikakvih isprava, a u svakom selu je bilo četnika i četničke milicije.

Nismo se osećali bezbedno i zato što su kružile crne trojke. Kada bi se čulo da su Nemci u blizini, spavali smo po pojatama van sela. Međutim, Nemci su se kretali samo glavnim drumom Knjaževac–Zaječar u povlačenju iz Grčke.

Jednom se poviše našeg sela spustio američki padobranac jer mu je avion bio pogođen na preletu prilikom bombardovanja petrolejskih izvora u Ploeštiju, u Rumuniji. Padobranac je bio izbezumljen i pitao: „Where are the Nazis?“ („Gde su nacisti?“) i dodao „I am a Jew“ („Ja sam Jevrejin“), a ja sam ga umirio rekavši: „So am I“ („I ja sam“). Četnici su sve spasene padobrance koncentrisali severnije.

Tako smo Nina i ja životarili u selu sve dok u taj kraj nisu stigli partizani. Prijavili smo se 11. septembra 1944. kao dobrovoljci u 7. brigadu 23. srpske divizije. Posle provere nisu me poslali u jedinicu zbog ravnih tabana, nego sam određen za terenca. Krajem oktobra 1944. sam po molbi premešten u Beograd i tu sam u Komandi grada radio kao finansijski referent.

Jednog dana pozvao me je na saslušanje funkcioner iz Ozne u Komandi grada i upitao kako to da sam kao Jevrejin ostao živ i da li sam saradivao sa Nemcima. Došlo mi je da zaplačem. Zar se sada po oslobođenju moram pravdati što sam ostao živ?

Ubrzo posle oslobođenja počeo sam raditi u privredi. Penzionisan sam kao predstavnik „General-eksporta“ u inostranstvu.

Imao sam mogućnost da se odužim nekima koji su mi tokom rata pomogli. Jednom sam primio pismo od Ljubiše, sina Čedomira Markovića kod koga sam se sklonio u selu Zvezdan posle bekstva iz logora u Zaječaru. Iz pisma sam saznao da je Čedomir kao četnik osuđen na robiju. Moja druga supruga, Bosa Cvetić, inače predratni komunist, intervenisala je kod narodnog poslanika zaječarskog sreza, pa su Čedomira pustili na slobodu. Dvadeset godina kasnije, prilikom jednog službenog puta, svratio sam u Zvezdan i posetio kuću Markovića. Bila je to velika, zajednička radost.